

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Ормонова С.

**АДАТ-САЛТ АЙТЫШТАРЫНЫН ӨНУГҮШҮ
ЖАНА ТҮРЛӨРҮ**

Ормонова С.

**РАЗВИТИЕ ТРАДИЦИОННО-НАРОДНОГО АЙТЫША
И ЕГО ВИДЫ**

S. Ormonova

**DEVELOPMENT OF TRADITIONAL FOLK
AITYSH AND ITS TYPES**

УДК: 821.512.154

Бул макалада адат-салт айтыштарынын үлгүлөрү элдик оозеки чыгармачылыктан келип чыкканы, улуттук каада салттар, үрп- адаттар менен тыгыз байланышта болгондугу каралган. Кыргыз айтыштарынын башатында турган элдин турмуш салтка байланыштуу жөрөлгөлөрү "Жар-жар", "Сармерден", "Акыйнек" сыяктуу элдик оозеки чыгармачылыкта айтылган айтыштын алгачкы үлгүлөрү болуп саналары шексиз. Адат-салт айтыштары маани-маңызы жактан да, көркөм тил каражаты жагынан да жеңилдиги, жөнөкөйлүгү, жеткиликтүүлүгү менен айырмаланат. Адат салт айтыштарынын көпчүлүгү элдин көңүлүн көтөрүү, адамдын оюн олуттуу маселелерден буруп, эс алдыруу максатында аткарылган. Адат-салт айтыштарына акыйнек, кайым айтыш, кыз менен жигиттин айтышы, чечен, тамсил айтыштар жана башка көптөгөн сармерден, жалпы эле турмуштук айтыштар кирген. Мисалы, "Байдын кызы менен жардынын кызынын айтышы", "Кыз менен жигиттин айтышы" ж.б. Ошондой эле адат-салт айтыштарынын баштапкы үлгүлөрүнүн бири болуп кайым айтышуу жана бадик ыры эсептелет.

Негизги сөздөр: адат-салт, айтыш, акыйнек, бадик ыры, жар-жар, элдик чыгармачылык, оозеки чыгармачылык.

В этой статье рассматриваются зарождение образов традиционно-народного айтыша на основе устного народного творчества и его взаимосвязь с народной традицией, с обычаями. Бесспорным является то, что народные песни как "Жар-Жар", "Акыйнек", "Сармерден" стоят у истоков кыргызского айтыша и считаются ранними образцами айтыша. Традиционно-народный айтыш и по содержанию и по художественному языку отличается легкос-

тью, простотой, доступностью. Большинство из традиционно-народных айтышов исполнялись в целях развлечения народа, отвлечения внимания человека от серьезных проблем и досуга. В традиционно-народный айтыш входило акыйнек, кайым айтыш, состязание девушки и парня, ораторский айтыш (чечен айтыш), басня-айтыш, сармерден и многие другие айтышы, связанные с повседневной жизнью народа. Например, "Айтыш дочерей богатого и нищего", "Айтыш парня и девушки" и др. Также, самыми ранними видами традиционно-народного айтыша являются "кайым айтыш" и "бадик".

Ключевые слова: традиция, обычай, айтыш, акыйнек, бадик, жар-жар, народное творчество, устное творчество.

This article considered the inception of samples of traditional folk aitysh based on oral folk art and its relationship with folk tradition and customs. Undoubtedly, that folk songs like «Zhar-zhar», «Akyinek», «Sarmerden» stand at the origins of the Kyrgyz aitysh and are considered early examples of aitysh. The traditional folk aitysh is differ from its lightness, simplicity and artistic language. Most of the traditionally folk aitysh are performed in order to entertain the people, distract a person's attention from serious problems and leisure. The traditional folk aitysh included akyinek, kayim aitysh, a competition between a girl and a boy, oratorical aitysh (Chechen aitysh), aitysh fable, sarmerden and many other aitysh related to the daily life of the people. For example, «Aitysh daughters of the rich and the beggar», «Aitysh boy and girl» and others. In addition, the earliest types of traditional folk aitysh are «kayim aitysh» and «badik».

Key words: tradition, custom, aitysh, akyinek, badik, zhar-zhar, folk creativity, oral creativity.

Кыргыз элинин оозеки маданиятынын гүлдөө доору XIX кылымдын аягы XX кылымдын баш чендерине туш келип, бул элдик өнөр өзүнүн бийик сересине чыккан [3, 3-б.]. Бул мезгилде башка чыгармалар менен катар эле айтыш өнөрү төкмөлүк искусствосунун бийик чегине көтөрүлүп классикалык үлгүдөгү эмгектер жаралды. Айтыш өзүнүн спецификалык көркөм тили менен айырмаланган уникалдуу жанр катары кыргыз адабиятында, жалпы эле маданиятыбызда чоң мааниге ээ. Академик А.А. Акматалиевдин “кыргыз айтыштарынын башатында элдин турмуш-салтка байланыштуу жөрөлгөлөр, ал жөрөлгөлөрдө айтылган ”Жар-Жар, “Сармерден”, “Акыйнек” өңдүү элдик чыгармалар жатат” [1, 4-б.] - деген оюна кошулуу менен элдик оозеки чыгармачылыкта айтылган айтыштын алгычкы үлгүлөрү болуп адат-салт айтыштары эспетелет десек жаңылышпайбыз. Аты айтып тургандай эле, адат-салт айтыштары улуттук каада-салттар, үрп-адаттар менен тыгыз байланышта болуп алар аркылуу кыргыз элинин дүйнө таанымын, ишенимин, айлана-чөйрөгө болгон мамилесин, адамдардын ортосундагы карым-катнаш өзгөчөлүктөрүн, менталитетин чагылдырат. Адат-салт айтыштары негизинен, олуттуу маселелерди, коомдук-саясий маанидеги суроолорду өзүнө камтыбайт, бирок, кыргыз элинде байыртадан эле ар кандай ырым-жырымдар, салттуу жөрөлгөлөр мындай айтыштарсыз өткөн эмес. Кыргыз элинин улуттук маданиятында, күнүмдүк турмушунда азыркы күнгө чейин сакталып келе жаткан каада-салттардын мааниси зор экени талашсыз. Кылым карыткан салттык жөрөлгөлөр Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгон мезгилден тарта кайрадан жанданып, эл арасында кеңири колдонулуп, бүгүнкү күндө актуалдуу болуп жатканы жалпыга маалым.

Адат-салт айтыштары маани-маңызы жактан да, көркөм тил-каражаты жагынан да жеңилдиги, жөнөкөйлүгү, жеткиликтүүлүгү менен айырмаланат. Айтыштын бул түрүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрүн изилдөөчү М.Көлбаева өзүнүн айтышты изилдөөгө арналган диссертациясында төмөндөгүдөй билдирет: “Адат-салт айтыштары элдик ишенимге, каада-жөрөлгөлөргө, салттарга байланыштуу жаралды; Адат-салт айтыштарындагы диалогдук форманын калыптанышы, мөрөйгө жетүү, өнөр сыноо, ырдашуу менен жеке маселелерин козгоо өңдүү өзгөчөлүктөр акындар айтышынын жаралышын шарттады; Анын ар бир түрү өз алдынча бир максатты (күлдүрүү, чымчылашуу, кордоо, жоктоо, убакытты өткөрүү, эмгекти жеңилдетүү ж.б.) көздөп, ойду берүү ыгы чектелүү болду” [5, 101-б.]. Аталган бул өзгөчөлүктөр адат-салт айтыштарын акын айтыштарынан айырмалап турат.

Адатта, мындай айтыштар такшалган кесипкөй акындар тарабынан аткарылуусу зарыл эмес. Алар эл арасында баардык каалоочулар, катышуучулардын чоң тобу тарабынан кезектеше ырдоо же жеке кайым айтыш формасында өткөн. Адат-салт айтыштарынын көпчүлүгү элдин көңүлүн көтөрүү, адамдын оюн олуттуу маселелерден буруп эс алдыруу максатында аткарылгандыктан, аларда сатира менен юмрдун орду чоң. Мисалы, “Байдын кызы менен жардынын кызынын акый айтышы” [1, 10-б.], Багыштын, Торуктун, Күчлүктүн, Чурчаардын кыздарынын, “Бай кызы менен Бакыр кыздын” акыйнек айтыштары [1, 17-28-бб.], “Кыз менен жигиттин айтышы” [1, 84-б.], тамсил айтыштар [1, 94-120-бб.] жана башка көптөгөн акый, сармеден, жалпы эле турмуштук айтыштар белгилүү.

Майрамдарда, тойлордо же жөн гана кыздар менен жигиттердин таанышуу, мамиле түзүүсүнө шарт түзүү максатында өткөрүлгөн “Сармерден” айтышы жаштардын эки жаат болуп үй-бүлө, сүйүү, адамдык сапаттар тууралуу атаандаша ырдашы юмор менен коштолуп элдин маанайын көтөргөн. Сармерденде гана эмес, акыйнек, кайым айтыш, кыз-жигит айтышы, чечен айтыш сыяктуу таймашуу ырларында атаандаштардын бири-бирин мазактоо, шакабалоо, тамашалоо өңдүү сатиралык каражаттар эркин колдонулат.

Өзгөчө, акыйнек шакаба-шылдыңга бай, басынтуу, кордоо сыяктуу элементтерди өзүнө камтыган айтыш. Акыйнек, негизинен, өспүрүмдөр арасында айтылган. Анда маанилүү маселелер, философиялык ойлор чагылдырылбайт. Акый айтышкандар өз тарабын мактап, каршысындагы өнөктөшүн кордоо, шылдыңдоо, кемчиликтерине басым жасоо менен гана чектелет.

Акыйнек айтышта катышуучулар уругуна, туугандыгына, айылдаштыгына жараша эки жаат болуп бөлүнүп, маңдай-тескей туруп кезек менен айтышкан. Бир жаат экинчисинин кемчиликтерин айтып, көбүнчө, социалдык тегин мыскылдоого басым жасап, атаандашын кордоп, өз тарабын мактап айтышкан. Бири-биринин жеке сапаттарын да сынга алуу мүнөздүү болгон. Акый айтуу катышуучулардан шамдагайлыкты, сөз тапкычтыкты, тез ойлоонуу, сөзмөрдүктү талап кылуу менен аларды шайырлыкка, ар кандай шартта тапкычтыкка, эрктүүлүккө, тез тыянак чыгара билүүгө үйрөткөн жана кемчиликтерди оңдоого таасир берген.

Адабиятчы А.Кудайбердиева акыйнек айтышка арналган макаласында бул жанрды айтуучу-угуучу өзгөчөлүгүнө жараша жеткинчек-өспүрүм, жетилген курак, жаштар жана орто жаштагылар тарабынан

айтылган акыйнектер деп бөлүштүрөт. Ошол эле учурда тематикасына ылайык төмөнкүчө классификациялайт: 1-социалдык абалга байланыштуу акыйнектер; 2-Эне тилге байланыштуу айтылган акыйнектер; 3-Жерлигине байланыштуу айтылган акыйнектер; 4-Кыздар эркектерди, эркектер кыздарды сындаган акыйнектер [4, 6-10-бб.].

Социалдык абалга байланыштуу айтылган акыйнектерде, негизинен бири биринин ата-тегинин социалдык абалына басым жасалган жана ошого байланыштуу жеке сапаттарын сынга алып ырдашкан. Акый айтыштарынын ичинен ашкере мазактоо, орой сындoo, кемсинтүү акыйнектин ушул түрүндө көп кездешет, өзгөчө бай менен жакырдын айтышууларында кеңири тараган. Мисалга карап көрсөк, төмөнкү акый айтышта байдын кызынын кедейдин кызын кемсинтүүсү ачык байкалат жана ага да ошондой эле маанидеги жооп берилет:

Байдын кызы:

Бай мактанса табылат,
Жок мактанса чабылат.
Ошондуктан, жардылар
Бир балээге кабылат.
Узун чыбык колго алып,
Уй айдаган сенин атаң.
Кыска чыбык колго алып,
Көп жандаган менин атам.
Менин атам сурасан,
Тойго минген тор аттай.
Жакшы кийим кийинип,
Топчуланган манаптай.
Сенин атаң сурасам,
Жарга ойногон улактай.
Жатып алат тартайып,
Жабууланган тайлактай...

Жардынын кызы:

Жарды эмгегин жегендер,
Жабышып алган кенелер.
Жардыга бакты келгенде,
Сасык байлар сендейлер.
Көтөрүлбө бултук кыз,
Атасынын төрүндө,
Көп отурган тултук кыз.
Сасык байдын сары кыз,
Эр албаган кары кыз.
Эбиребей жөнү жок,
Эртерээк эрге барыңыз... [4, 10-б.].

Адамдын коомдогу социалдык орду тууралуу карама-каршы пикирлерди камтыган акый айтыштардын арасында акыл-насаат саптарын камтыган, тарбиялык мааниси бар айтыштар да жок эмес. Мисалга,

билимдин, акылдын жана аракетчилдик сыяктуу адамдык жеке сапаттардын маанисин баса белгилеген “Бай менен Бакыр кыз” айтышы белгилүү. “Кара өзгөйлөр чыкпаса, биз деле койлуу болмокпуз...” деп коомдогу терс көрүнүштөрдү, тагыраагы, жемкорлук тууралуу айтайын деген Бакыр кызынын ыр саптары:

“Бакыр кызы:

Жолун билип суутуп
Жемдебесе мен атам.
Керилдеген жоргону
Кайдан минсин сенин атаң?
Аргымак минмек мен атам
Алдабаса сенин атаң?
Кобураган коркок кыз
Жобураган чоркок кыз
Кара өзгөйлөр чыкпаса
Биз деле койлуу болмокпуз
Карабай койсо мен атам
Кембагал болмок сен атан...

Бакырдын кызына Бай кызынын берген жообу сатиралык саптарды камтуу менен дүйнөгө реалдуу коз карашта болууга чакырган ойлорду билдирет:

Бай кызы:

Байлыктан турат бу дүйнө,
Барбандап мурдуң чүйрүбө.
Теректин көркү жалбырак
Кишинин көркү кийминде
Маймылдан айырмасы жок
Үйрүп салар үстүндө
Кызыл жабар болбосо
Кийим берем кимиңе?
Эгесиз бөөдө жатыппы
Эсеби жок дүнүйө?
Акыл табат байлыкты
Алаңдап мурдуң чүйрүбө
Накыл табат байлыкты
Наалып бекер чүйрүбө
“Аракет кылсаң берекет”
Аллахтын сөзү бү дүйнө.
Жарбандаба жалкоом
Эсеп билбес аңкоом
Киши болсоң байлык тап
Байлыктан турат бу дүйнө
Мейман келсе мал соёр
Чайлыктан турат бу дүйнө.
Конок келсе кембагал
Каппас итин соёбу?
Уйкучу, соргок, даңгесе
Битинин канын соробу?
Ушуну менен кедейдин
Жаагы жап болобу?

Өз жеринен тентиреп
 Кайда барат кембагал.
 Өнөйүн десе дагы бир
 Байга бараар кембагал.
 Же болбосо кепинсиз
 Жайда калаар кембагал
 Же болбосо жакшы иштеп
 Пайда табар кембагал
 Байлык тапкыча бага тап
 Эгин тапкыча кысап тап.
 Бу дүйнөнүн ачкычы

“Эсепти үйрөн ушаптап” [1, 34-42-бб.] - деген сыяктуу кордоо, мазактоо менен жалкоолукту, билим-сиздикти сындаган ыр саптары сатиралык элементтерден кабар берет.

Ал эми эне тилге байланыштуу айтылган акыйнектер акыркы мезгилдерде актуалдуулукка ээ болду десек жаңылышпайбыз. Мисалы, “Ак көйнөгүм бар дейсиң, эмнеге аны кийбейсиң? Канча жашка келсең да, эне тилин билбейсиң” [4, 7-б.].

Жерлигине байланыштуу айтылган акыйнектер эл арасында кеңири тараган. Мындай акый айтышууларда албетте, ар ким өз жеринин өзгөчөлүктөрүн айтып мактоого алып, каршылашынын жергесине карата тамаша, юмор менен айтылган сын пикирлерди билдиришкен:

“- Опоол тоодой эл болгон ооматтуу
 Ноокат элим бар,
 Академик, министр айта берсең түгөнбөйт,
 Ноокатымда баары бар.
 Ноокаттыктар эзелтен, жайында жайлоо жайлаган,
 Төрт түлүк мал айдаган, үйүнө келген конокко
 казанда эт кайнаган.
 Пейли кенен, меймандос пенде затын сыйлаган.
 Аравандан келгендер сөзгө конок бергиле,
 Сөйрөндөбөй өйдө-төмөн сөзгө конок бергиле,
 -Ноокаттык тууган жыргайсың,
 эртең менен турбайсың,
 Түшкө чейин уктайсың.
 Качан алма бышмайынча такыр жумуш
 кылбайсың,
 Айтып сөздүн кыскасын, эртең менен суу сээп,
 көчөлөрдү шыпырган
 Аравандык келиндерди эки дүйнө таппайсың.
 Алмалар бышат бактарда, асылып турат шактарда,
 Чиригин жеп Ноокаттыктар, тазасы калат сатканга”
 [4, 7-8-бб.].

Кыздар эркектерди, эркектер кыздарды сындап айтышкан акыйнектер кыз-жигит айтыштарына типтеш келип, бири-биринин кемчиликтерин баса айтып мазактоо тонунда айтылат. Мисалы:

“Илгеркинин кыздары, сөзү менен Айчүрөк,
 Азыркынын кыздары, ишенгени чүпүрөк.
 Илгеркинин кыздары, кырк жерден тыйуу салынган,
 Тартипке катуу алынган, азыркынын кыздары,
 Төрт тарабы кыбыла, колу буту тыбыра” [4, 9-б.].

Адабиятчы А.Кудайбердиева акыйнектин өнүгүү жолуна кайрылып, төмөнкүдөй жыйынтыкка келген: “Азыркыга салыштырмалуу чындыкты бетке тике, так айтып, кордоо, сындoo, чычалатуу максатында кээ бир этикага туура келбеген сөздөр колдонулуп, корсураак айтылса, бара-бара сөз берметтери менен өтмө мааниде, сылыгыраак айтылып, оюн-зоок, тамаша иретинде көңүл ачуу, шаан-шөкөт, жакшылык, иш чараларда жарыш уюштурулуп келет” [4, 10-б.]. Бул пикирдин чындыгы бар, ошол эле учурда айта кетчү нерсе, акыйнектин кийинки мезгилде жогоруда айтылгандай сылыгыраак мүнөзгө ээ болушу иш чараларды уюштурган көркөм жетекчилердин, жаңы коомчулуктун талабына ылайык өзгөрүүдө. Мындай өзгөрүүлөр өткөн кылымдардагы акый айтышка мүнөздүү болгон импровизациянын орду акыркы мезгилде басаңдап, көбүнесе алдын ала даярдалган акый айтыштар кездешет.

Салыштыруу, риторикалык суроолор, сарказм жана башка ушул сыяктуу ыкмаларды акыйнекте эле эмес адат-салт айтыштарынын башка түрлөрүндө да, өзгөчө кайым айтышта жолуктурууга болот.

Адат-салт айтыштарынын баштапкы үлгүлөрүнүн бири – кайым айтышуу. Кайым айтышуунун өзгөчөлүгү атаандашынын оюна каршы чыгуу б.а. өз оюнун далилдүү экенин ырастап, өнөктөшүнүн айткандарын төгүнгө чыгаруу. Тагыраак айтканда, кайым айтыш эки айтышуучунун пикирлери келишпей турган талашы, каяша айтышуусу катары мүнөздөлөт жана ал башка айтыштарда айтышуунун бир ыкмасы катары кеңири колдонулуп келет. Кайым айтышууда өнөктөштөр өз ойлорун азил тамашага аркылуу билдирип, биринин оюн экинчиси жактырбаган тондо юмордук менен айтышып элдин маанайын көтөрүшөт.

Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыкта айтыштын үлгүлөрүнүн катарына “бадик” ырын да кошууга болот. Бадик – оору-сыркоону айыктыруу, денедеги ооруну кубалоо максатында аткарылган ыр. Бадик айтуу ырым-дарым ырлары менен типтеш келип, оорулуу адамды дарылоо үчүн ырым катары аткарылган. Кыргыз элинин эски ырым-жырым салттарынын бири болгон бадик айтуу байыркы элдин дүйнө таанымы, диний ишенимдери, элдик медицинанын элементтери менен байланышкан. Бадик айтуу эл арасында ооздон оозго, муундан муунга өтүп сакталып келген, бирок

бүгүнкү күндө анын үлгүлөрү сейрек кездешери байкалат. Памир кыргыздарында кеңири тараган “күрдү” дарым ырлары менен катар бадик жана бадике типтеш “Тулафшан” айтуу кездешет. Бул ырлар памирлик кыргыздарда, негизинен, кызыл, чечек оорусуна чалдыгып, кызылы дененин сыртына чыкканда айтылат. Алар бадикти “Менин атым эламан, эл кыдырып келаман” деп баштап, өлөң ыр ыкмасында 11 муундук, элдик ыр ыкмасында 7-8 муундук формада айтышкан [2]. “Тулафшан” (фарс тилинен “чечек” дегенди билдирет) бадик сыяктуу эле “көч-көч бадик” деп кайталап ооруну башка жандуу же жансыз нерсеге көчүрүүнү максат кылат:

“Көч-көч бадик, көчүрөйүн,

Бадик болгон атыңды өчүрөйүн.

Мен бир өлөң айтайын бадик баштап,

Жакшыны айтып, жаманды жолго таштап...” [2]

Теңир тоолук кыргыздарда да бадик айтуу “көч” деген буйрук түрүндө айтылып ар бир аткаруучу өзүнүн импровизацияланган вариантын ырдаган. Ушуга байланыштуу бадик айтуучу кырдаалга, ооруга жараша айлана-чөйрөсүндөгү жаратылыш объектилерин же кандайдыр-бир адамдарды ыр саптарына кошуп оюн эркин чыгара алган. Бадиктин бул өзгөчөлүгү сатиралык элементтерди колдонууга мүмкүнчүлүк берген. “Көч-көч, көч бадик! Мында сенин эмнең бар? Көчөдө жолбун итке бар” - деп андан ары импровизациялап ырдалган. Эл арасында кеңири тараган төмөндөгү бадиктен үзүндү мыкты мисал боло алат:

“Көч, көч бадик, көчкөндөй көч

Көмүр болуп күйгөн от өчкөндөй көч

Майлуу сорпо бетиңе бүрккөндөй көч

Кара чоктуу калмактан үрккөндөй көч.

Сулуу десең калмактын кызына көч,

Суук десең Соң-Көлдүн музуна көч

Тунук десең Бешкөлдүн тузуна көч
 Ыйык десең Индистан кышына көч
 Илгир десең мүнүшкөр кушуна көч
 Агын дайра толкуган сууларга көч
 Суу үстүндө калкыган кууларга көч
 Аралга көч дегенде аралга көч
 Арал отун оттогон маралга көч
 Бийик отун оттогон кийикке көч
 Саздарга көч дегенде саздарга көч
 Саздын отун оттогон каздарга көч
 Кырларга көч дегенде кырларга көч
 Кырдын отун оттогон сыйырга көч
 Көч, көч бадик, көч бадик, көчүрөйүн,
 Бадик болгон атыңды өчүрөйүн” [6, 47-б.].

Адабиятчы К.Жаманбаева жазгандай, кыргыздардын байыркы ишенимдерине, каада-салттык жөрөлгөлөрүнө ылайык чыгармачылыгы калыптанып, улут менен улуттук маданият эриш-аркак өнүгүүсүн улаган [3, 3-б.].

Адабияттар:

1. Айтыш 1 т., Редколл. Акматалиев А. Байгазиев С.Жайнакова А. ж.б. “Имак офсет”, 2015, 4-б.
2. Дарым ырлары // Памир кыргыздарынын элдик ырлары // Кыргыз маданият борбору // www.kmb.kloop.asia
3. Жаманбаева А. Коргоол Досу уулунун чыгармачылыгында салттуулуктун улантылышы жана өздүк чеберчилик Дисс., Б.; 2017, 3-б.
4. Кудайбердиева А. Акыйнектин мааниси жана тексттерин тематикалык жактан классификациялоо. Б.; 2018 // ru.essays.club.6-10-б.
5. Көлбаева М. Айтыш өнөрүнүн табияты (эволюция, жанр, поэтика) Дисс. - Б.; 2015, 101-б.
6. Кыргыз адабияты Энциклопедиялык окуу куралы. Башкы ред. Асанов Ү. Жооп.ред. Акматалиев А. - Б.; 2004, 47-б.